

שירת העקורים

התמודדות עם אמונה והנהגה בספרות הילדים והנוער של גוש קטיף ועמונה

ישקטים, מתרפקים על אמותיהם, מפעם לפעם שולחים מבטים אל השוטרים ומשם אל המצלמה שמלטפת את פניהם ומעבירה את הכאב והתימהון של עיניהם היישר אלי לביתי. כן, המבט הזה של הילדים פולח עכשיו את ליבי, ואינני יודע מה לעשות עם הרגש שמתערבב בתוכי..."
(א.ב. יהושע. מבט של ילדים, ידיעות אחרונות, 2005.8.26)

תקציר

העקירה מגוש קטיף וצפון השומרון בקיץ תשס"ה (כמו הפינוי האלים מעמונה בחורף תשס"ו), הצמיחה ז'אנר ספרותי חדש וייחודי: כתיבה של ילדים ונוער על אשר חוו בעת המאבק הקשה לביטול גזרת ההתנתקות, ועל אשר עבר עליהם בעת הפינוי ולאחריו. היתכנותה של העקירה, לאחר ההשתדלות העצומה לבטלה, עוררה שתי צורות עיקריות של יצירה: א. כתיבה פוסט-טראומטית ותרפויית, ב. ביטוי נוקב של מרד והתקוממות. בשתי צורות הכתיבה באה לכלל ביטוי האכזבה העמוקה מערכים ומאמונה, שיוצגו על-ידי האותוריטה של המבוגרים (הורים, רבנים והמדינה). בהתמודדות הילדים והנוער עם העקירה, עם ערעור האמונה ועם האכזבה מהנהגה – ניתן להבחין בשתי התבטאויות עיקריות: האבל – על אבדן הבית, והמרד – נגד המוסכמות שהכזיבו, שתי פנים, שהיצירה האמונית לא הכירה עד כה. כתיבת הילדים והנוער היא יצירה ישירה ומתריסה, בוטה ואמינה, והיא מקיפה את כל צורות הכתיבה בשירה ובפרוזה עולמה הנפשי יונק מן המכלול הערכי והאמוני, שהנוער הזה התחנך עליו. הדימויים, השיבוצים והמוטיבים – נובעים ישירות מן העולם היהודי ומן הסביבה הישראלית.

מבוא

לראשונה בתולדות הספרות העברית הישראלית והאמונית – התפתח ז'אנר (סוגה) של ספרות ילדים ונוער, העוסק במאבק ובעקירה על רקע אידאולוגי.¹ זהו ז'אנר פוסט-טראומטי של יצירות ילדים ונוער, שהשתתפו בגופם ובנפשם במאבק שהתחולל.

תאריכים: ספרות, ספרות ילדים.

מילות מפתח: שירת העקורים, התנתקות, פוסט-טראומה, קינות, פיוטים.

1. ראה אדיר כהן, סיפור הנפש, לבטי עקירה וקליטה, קריית ביאליק, אה, 1990, עמ' 559-572.

ואכן בעקבות העקירה מגוש קטיף ומצפון השומרון, וביתר שאת – בעקבות המאבק האלים בעמונה – התפתחה כתיבה ייחודית של הנוער, שעמד בקדמת המאבק ובעת העקירה. זוהי יצירה, הנובעת ממעמקי הנפש הצעירה, שחוותה ביחד ולחוד – התרסקות גשמית ורוחנית. זה ביטוי של קריסה של כל היקר שהאמינו בו, דבקו בו והקריבו למענו.

לפנינו מתייצבים – במלוא קומתם ואישיותם – הילדים והנוער, שהיו מעורבים בכל אשר הוריהם נטלו בו חלק. זהו הנוער, שהאמין באמונה שלמה לקריאה "קיה לא תהיה", ונשא על גבו את נטל ההתנתקות והעקירה, נוער, שהתנדב על פי מצפונו, עקרוניתו וחינוכו – לשאת את משא הסבל הזה ולעמוד בו בראש המחנה.

העקירה הולידה שאלות כבדות-משקל, שאיש לא היה מוכן להן, כגון: תוקף האמונה, אמון בהנהגה, היחס למדינה ולמוסדותיה, הגיוס לצה"ל, סירוב-פקודה.

אלו מעט מן הנושאים, שהעלה הנוער בכתב.

שאלותיו – נוקבות ומביכות, והן מופנות אלינו, המבוגרים: הורים, מחנכים, רבנים ומנהיגי-הציבור הדתי-לאומי.

היתכנותה של העקירה, לאחר ההשתדלות העצומה לבטלה – עוררה שתי צורות עיקריות של יצירה: יצירות פוסט-טראומטיות ותרפויטיות ויצירות של מרד והתקוממות.

יצירת-הנוער מגוונת ומקיפה את כל סוגי הכתיבה, כגון: קינות ופיוטים, פובליציסטיקה ומסות, יומנים אישיים, מחזות, סיפורים קצרים, מקאמות, כתיבה על קירות (גרפיטי), כתיבה על מְכֻלֹּת וארגזים (קונטיינרים), סטירות, סטיקרים (דבקיות ומדבקות), קריקטורות, ציורי-הילדים ורישומי-הנוער, קומיקס ומשחקי-ילדים

שפע היצירה מתפרץ כשירה אחת גדולה ומעיד על טראומה קשה שעבר הנוער. בדרך זו הפכה היצירה למעין כלי תרפויטי: הכתיבה – משחררת, והיצירה – מנחמת.

סוגי היצירה לגוניהם פורסמו בכל כלי התקשורת האפשריים: האינטרנט הוא המקור הראשי, ועמו – שלושת עיתוני הצינות הדתית לגוניה: "מקור ראשון", "הצופה" ו"בשבע".

כמו-כן התפרסמו היצירות בחוברות בסיוע מדריכי-הנוער, ובשלל גיליונות פרשיות השבוע, המופצים בבתי-הכנסת בכל שבוע.

בכל סוגי הכתיבה התגלו עומקים של חשיבה וביטוי מילולי משובח. היצירה, בהיקפה הרב, פתחה צוהר להבנת שורשי המשבר הרוחני הקשה, שבו נתון המחנה הציוני-דתי – בכלל, והנוער שלו – בפרט.

מטרת המאמר היא עיון ב"שירת העקורים" ובחינתה משתי נקודות מבט:

האחת – בחינת העולם הנפשי, האישי והקהילתי של הנוער שבמצוקה, והשנייה – התמודדות עם ביטויי המשבר בכתיבת הילדים והנוער.

"כל יצירה נושאת עימה את סימני זמנה היא" – כתב ברוך קורצווייל בפתח מסתו החשובה: **ספרותנו החדשה – המשך או מהפכה**.² אכן, עלילות זמן המאבק וזמן העקירה של נוער גוש קטיף וצפון השומרון – ניכרות היטב ביצירה שהתפתחה בעקבותיה.

2. ברוך קורצווייל, **ספרותנו החדשה המשך או מהפכה**, תל אביב וירושלים, תשל"א.

א. העולם הנפשי, האישי והקהילתי של הנוער שבמצוקה – עיון ביצירות פוסט-טראומטיות ותרפויטיות וביצירות של מרד והתקוממות.

"הילדים ובני הנוער הם הנפגעים המרכזיים של ההתנתקות: חלקם נשרו ממערכת החינוך, ובמקרים קיצוניים אף איימו להתאבד..." (משה וגשל, ידיעות אחרונות, 2006.2.12)

לצורך העיון והדיון בזיאנר ספרות ילדים ונוער של עקורי גוש קטיף – עלינו לבחון את העולם הנפשי, האישי והקהילתי של מושאי הכתיבה:

נראה לנו להניח, כי יצירה, שנכתבה ע"י הילדים והנוער של גוש קטיף, היא ביסודה כתיבה פוסט-טראומטית. זוהי כתיבה של דור צעיר, שהוא בראשית חייו, ומוֹדְעוֹתוֹ העצמית והערכית – רק החלה להתגבש. זוהי כתיבה, שיש בה טראומה נפשית עמוקה וכואבת, שבה התפרקו – הן פיזית והן רוחנית – מוסכמות על אודות ערכים מרכזיים בחייהם.

בעקבות העקירה – עבר המחנה הדתי-לאומי זעזוע עמוק והוא ניטלטל טלטלה קשה ביותר: צצו ועלו תחושות עמוקות של עלבון, השפלה ונבגדות מצד המדינה, שאותה טיפחו, ולמענה חינוכו דורות של צעירים.

בעומק הדברים הייתה כאן אמונה, שהמדינה היא "אתחלתא דגאולה" ו"ראשית צמיחת גאולתנו". שותפים להשקפה זו היו הצעירים, שנענו לקריאה והלכו לכל משימה לאומית בהמוניהם, בהתלהבות – על פי צו ההורים, הרבנים, המחנכים והמדריכים, ומעל הכל – על פי צו המצפון, כי טובת המדינה קודמת לתועלתנות האישית.

המפץ הגדול היה באבדן האמון, שנתנו ההורים והרבנים בסמכותיות של המדינה. מכאן – אבדן הדרך בכל הקשור לחינוך האישי ולאנוס הלאומי, ובייחוד – חורבן הלכידות המשפחתית והקהילתית.

קשה מכל הייתה האכזבה מן האמונה בנס³, שהודגשה על-ידי ההנהגה הרבנית, ובמיוחד – משום שהנס היה מנת חלקם של מתיישבי גוש קטיף במהלך שנות העימות הממושך, והוטמע עמוק בנפשם של ילדי הגוש, ונראה בלתי-מאכזב.

ביום עיון, שכותרתו: "איים של חוסן"⁴ (2006.2.8), דן הכנס בגורמי חוסן נפשי וקהילתי השואתי: ילדים ונוער ממפוני ימית מול עקורי גוש קטיף.

בכנס הוצגו מחקרים על אודות 80 בני נוער גילאי 14-18. מתוך הדברים עולים היבטים חשובים באשר לאלמנט החרדה בקרב הנוער:

לפני העקירה, רמת החרדה והכעס לא היו גבוהים במיוחד; אדרבא, הייתה תחושה, שעל הנוער מוטלת הפעם משימת ההתמודדות העיקרית עם המצב, שבו הוא נדרש להציל את הקהילה. היה כעס. אך דווקא הוא היווה כוח מדרבן להתמודד עם המצוקה ההולכת וגוברת. עם זאת, מטעם הקהילה לא הייתה כל הכנה אישית או חברתית. לקראת האירועים – מתוך האמונה המוחלטת, ש"קִיָּה לֹא תִהְיֶה"

3. חגי סגל, העקורים כבר לא מתפללים לנס, אלא לרפואה שלמה לנפש, **מקור ראשון**, 2005.8.19.

4. כנס איים של חוסן משאבים – פיתוח משאבי התמודדות מיסודו של המרכז לשעת חירום, 2006.2.8, הרצליה. ראה גם: המאבק על הקהילתיות "ונטעתיים", **מרכז מורשת גוש קטיף**, 15, "יג בשבט תשס"ו, עמ' 4.

הממצאים שהוצגו בכנס – לימדו, כי דווקא תגובות-הלחץ שבגיל ההתבגרות – ובמצב החמור שלפני הפינוי – גרמו לבני-הנוער להיות קשורים ומחוברים מאוד לקהילתיות.

המאבק הקשה והמורכב לעצור את העקירה, שבעקבותיו נהרסו הישובים ופוזרו הקהילות – הביאו לחורבן עולם המבוגרים. בלב-לבו של השבר עמדו הילדים והנוער, שראו בהשפלת הוריהם, בקריסת ההבטחות של פרנסי הציבור והרבנים, ובעיקר – חוו את אובדן הביטחון האמוני.

לפיכך, הדיון בטקסטים ספרותיים של ילדים ונוער, עקורי גוש קטיף – מחייב התמודדות עם ספרות פוסט-טראומטית (P.T.S.D=Post Traumatic Stress Disorder) וגם עם ספרות של תסמונת טראומה (Acute Stress Reaction).⁵

בספרות זאת, קיים שיג ושיח לכותב עם כאביו הנפשיים, אך גם עצם הכתיבה היא משחררת.⁶

בסוגת הכתיבה הפוסט-טראומטית – אנו מזהים בעיקר שני סוגי כתיבה:

1. כתיבה חופשית

2. יומן אישי

1. כתיבה חופשית

כתיבה חופשית היא אמצעי הידברות אמנותי של הכותב עם עצמו ועם זולתו.

הכתיבה נותנת ביטוי לרגשותיו העזים, למחשבותיו, ואף – לחלומותיו. סוג כתיבה זה מעניק תחושה של הגשמת משאלות ומאווים. הכתיבה החופשית, המשוחררת מביקורת, עשויה לשמש אמצעי לבטא רגשות שליליים, תוקפניים ומחשבות-סתר מקובלות ובלתי-פתורות. כל זאת – בלי חרדות מפני ענישה מכל סוג ובלי הכבלים, המקובלים בכתיבה הקונבנציונלית, הלא-

5. פוסט-טראומה היא הפרעת-דחק שלאחרי טראומה. היא הפרעת חרדה, הנובעת מחשיפה לאירוע טראומטי חמור, שבה האדם/הילד חווה מחדש שוב ושוב את האירוע. זוהי מצוקה, שמופיעה בעקבות אירוע, שיש בו סכנה, השפלה, פגיעה בגוף או בנפש. תגובות רגשיות אלו עלולות להימשך מספר חודשים, ואף שנים, לאחר שהסכנה המיידית חלפה. הסובלים מחרדה פוסט-טראומטית – חווים מחדש את האירוע בזיכרונות חוזרים ומטרידים, בפלשבקים, בסיוטי לילה, בבהלה קיצונית; הם סובלים מקשיי ריכוז, מעייפות כרונית, מדיכאון, מרוגזנות. הם נמנעים מלעשות דברים, שמזכירים את הטראומה – כמו לבקר במקומות מסוימים, משום שמצבים אלו מעוררים מצוקה, פחד וחרדה.

ראה: מרק, **המדריך הרפואי השלם**, כנרת, זמורה, ביתן, דביר, ישראל 2002, עמ' 401-402.

וכן: מרפאת פוסט-טראומה לילדים ולנוער בשיתוף שירותי בריאות כללית, מרכז שניידר לרפואת ילדים בישראל, המרכז הרב-תחומי לחקר המוח ע"ש לסלי וסוזן גונדה-גולדשמיד, אוניברסיטת בר-אילן.

ראה גם מאמרים על PTSD של Solomon & Bleich.

וכן ראה: **התמודדות עם מצבי לחץ חירום ואי-ודאות** – בעריכת מולי להד, המרכז לפיתוח משאבי התמודדות בקריית שמונה, משרד החינוך והתרבות - מחוז הצפון, השירות הפסיכולוגי-חינוכי, 2002.

ראה גם: Community Stress Prevention, The Community Stress Center, Editors: Ofra Ayalon, Mooli Lahad, 2003 Alan Cohen, Volume 5, Kiryat Shmona Israel.

וכן: בסוד שיח, קידום דיאלוג בין קבוצות קונפליקט בישראל: **דיאלוג בין שברים של חלום, סמכות ומנהיגות בחברה הישראלית**. כנס גליל מערבי, 7-9 מרץ, 2006.

6. "הספרות משחררת במובן זה שהיא מסייעת להתיר את עצמנו מן הכבלים האמוציונליים הנכפים עלינו על ידי החברה. המודעות הגדולה לילד ולעולמו, לצרכיו ולמסגרותיו החברתיות הביאה גל גדול של ספרים, שחיי הילד עומדים במרכזם, והם נועדים לבקר תופעות חברתיות, להפנות אצבע מאשימה כלפי הורים, לשאול שאלות, להוכיח את המבוגרים...". (אדיר כהן, "סיפור הנפש", **ביבליותפיה הלכה למעשה**, אח בע"מ, קרית-ביאליק, 1990 עמ' 277 וכן: "פגישה זאת עם השיר והסיפור, שֶׁבָּה כוח מרפא, משחרר, מפרק מתחים, מבהיר ומלמד", **שם**, עמ' 290).

חופשית והלא-משוחררת. המפגש הדמיוני עם אירועים ועם דמויות – עשוי במקרים רבים לשמש עיבוד של חוויות-מצוקה, כאב, חרדה מתוך העבר, ואף הכנה לקראת מצבי-לחץ דומים בעתיד.

בז'אנר כתיבה זה עולים – מתוך התת-מודע אל המודע – יסודות, שעניינם: כעס, כאב, אכזבה עמוקה ומצוקה שהודחקה.

בכתיבה החופשית מפתח הכותב, ממעמקי-הלב והנפש, דרכי חשיבה, המאפשרות לו להלביש את רגשותיו במושגים הניתנים להבנה. אמצעי זה מאפשר לו לשלוט בעולמו הפנימי שקרס, אבד והתפרק – עקב מצוקת החוויה הטראומטית שעבר. הכתיבה, במצב זה, מוציאה מן הכוח אל הפועל – פתרונות חיוביים למצבים טראומטיים.

כזו היא הכתיבה בשירו של דוד גוטליב "רגשות עקירה"⁷:

רגשות עקירה

אחד אחד קרענו את	באיטיות מוזרה הוצאתי
החולצה	מן הבית
געינו בבכי ביושבנו על	תוך כדי מלמול פרקי
הרצפה	תהילים.
מראות כאלה לא ראינו	חיכיתי לזעקה, שיסרב,
בחיינו	שיניח לנו.
רק שלא יקרה...	שיצעק: 'אינני מסוגל
פשוט בכינו, מיאנו	לגרש יהודים!'
להיפרד	השתררה דממה
לבסוף הוצאתנו אחד אחד	אתה בסדר? – הוא שאל,
לאחר שהזהרנו, נאמנו	הישיר אלי את מבטו
ומנינו	מה שמך? מאין אתה?
את פשעך וחטאותיך	'אני יהודי מארץ ישראל!!!' עניתי
כלפינו	ומי אתה??? הטחתי בו.
כלפי המדינה, כלפי	ברגלים כושלות עליתי על
האנושות	האוטובוס
וכלפי תורת ישראל	וקרסתי אל מול בית
הקדושה	מקדשנו
הסברנו את חוסר ההיגיון	ואינני יכול לעצור את
וכמה יהיה רע במדינה	הבכי
אחרי הגירוש.	החולצה הקרועה מונחת
הוא נעמד, גבוה ממני	בארונני
בראש	ואינה מוצאת מנוח
ניסה לכבוש את חיוכו	גם אני.
תוך כדי סחיבתו.	לא נשכח ולא נסלח!!!

ב"רגשות עקירה", עולים כמה נושאים הראויים לעיון:

7. גוטליב דוד. רגשות עקירה עולם קטן – שבועון לצעירים, 53. ט"ו באייר, תשס"ו.

השיר הוא ביטוי לרגשות קשים נגד העקירה. במרכזו של השיר עומדים המדינה, המגרש והמגורש. הכותב מדבר בלשון רבים, וכוונתו – לייצג את כלל המגורשים ורגשותיהם: "קרענו", "געינו", "בכינו", "הוצאנו", ועוד.

ביטויי האבל על העקירה והגירוש – ניכרים בשיר בקריעת החולצה, בגעייה בבכי ובישיבה על הרצפה. כזכור, אירעה העקירה למחרת תשעה באב, יום, המסמל יותר מכל את החורבן על הבית הלאומי ועל בית המקדש. סמיכות הפרשיות – גם היא תורמת להעצמת הכתיבה והעקירה.

בשיר מתפתח דיאלוג בין המגרש, נציג המדינה, המתואר במעשיו כאויב, לבין המגורש:

מתוך הדיאלוג הקצר והנוקב – המודגש בשלושת סימני הקריאה מתוך השאלה – עולה העקירה כמשבר זהות.

זהותו של הנעקר – ברורה וחד-משמעית:

"אני יהודי מארץ ישראל!!!"

לעומת זאת, זהותו של המגרש מחוקה, לא קיימת, לא ידועה.

זהו שורש העימות בין שני המחנות. העימות הוא ביטוי עמוק ועתיק למאבקי תרבויות וזרמים רוחניים ואידאולוגיים ביהדות. המאבק והעימות הנם פרי אי-נחת תרבותית, המפעמת ביהדות משלהי המאה הי"ח, וביתר שאת – מאז קום המדינה ועד עתה.⁸

פשע העקירה מגוש קטיף, לדעת המחבר, מובלט בשיר מארבע בחינות:

א. המתיישבים

ב. המדינה

ג. האנושות

ד. תורת ישראל הקדושה.

מוטיב הבית, הנוכח הקבוע ב"שירת העקורים", עולה כאן מול בית-המקדש:

הוצאתי מן הבית...

וקרסתי אל מול בית מקדשנו...

המאבק על הבית הסתיים אפוא אל מול הבית הקדוש – בית-מקדשנו. רק מולו מתאפשרת הקריסה של מי שמחכה לישועה ולנחמה.

החולצה הקרועה, הנזכרת בתחילת השיר ובסיומו, מבטאת אבל, אבדן, קריסה וקריעה בנפשו של הכותב. הקריעה בחולצה אינה רק ביטוי לאבל, אלא מסמלת גם קריעה עמוקה בלב המגורשים:

החולצה הקרועה מונחת

בארוני

ואינה מוצאת מנוח

גם אני

8. ראה: עוז עמוס להיות עם חופשי בארצנו. **ידיעות אחרונות**, 12.8.2005, עמ' 12.
קורצווייל ברוך, **ספרותנו החדשה – המשך או מהפכה** שוקן, תל-אביב וירושלים, תשל"א.
ויליאן יוסף, **ההמון היהודי כדמות על רקעי מאבקי תרבויות וזרמים ביהדות במאה הי"ט**. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה. אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשמ"ד.
וכן: ויליאן יוסף. נצא לקראתם בחרב נוקמת – המאבק התרבותי בסאטירות העבריות במאה הי"ט. **מעריב**, 14.11.1988, עמ' 25.

הזהות המוחלטת בין החולצה הקרועה והמונחת בארון לבין הכותב היא ביטוי לאחדות שבין הקרע הגשמי לבין הקרע הנפשי. גם הארון יכול באופן סמלי להיות ארון קבורה. שני הסמלים יוצרים מעין מִצְבָּה לעקירה ומבטאים תחושה של מוות והנצחה. על רקע זה מובנות מילות הסיום של השיר:

“לא נשכח ולא נסלח” – ביטוי הלקוח מזיכרון השואה.⁹

דוגמה נוספת לסוג של כתיבה חופשית הוא השיר הבא של מחברת אלמונית:

השמחה בעיניים¹⁰

תשעה חודשים לאחר הגירוש, בעקבות שיחה עם חברותי גיליתי שחוף מהבית והישוב שנלקח לי נלקחה לי גם שמחת החיים והשמחה בעיניים וכתבתי את זה: רשע! את הבית לקחת לי, את הישוב את השכונה	את זה כבר הצלחתי לעכל את השכנות, החברות האווירה עם זה – כבר הצלחתי להשלים – אבל באיזה זכות, באיזה זכות לקחת לי את המבט בעיניים!?
--	--

לפנינו שיר התרסה, שנכתב על-ידי נערה, שגורשה מביתה בכפר דרום. הכתיבה היא חופשית. הנערה קובלת על שמחת החיים שניטלה ממנה. המבט בעיניים, כראי הנשמה וכביטוי לִמְצָבָה, הוא העומד במרכז ההתרסה.

כתיבה חופשית, שיש בה משום ההתרסה כלפי האל, נמצא גם בשירו של אריאל ונגרובר – גלות.¹¹

גלות

זעקות האימה של הבת והאם בגדיהם הקרועים של האב והבן עלו לרקיע של מעלה ומתדפקות בחוזקה על דלתות הא-ל	ואתה, דמעתי לא תמחה ויגונם לא תנחם אתה, את עמך האהוב בניך יחידיך תגלה ...
--	---

את מיטב חייהם – לך נתנו
חלבם ודמם – לך הקריבו
עמל כפיהם וזיעתם
את ארצך, את אדמתך – הירו.

9. ראה: וולף בני, השורש המשותף של השנאה, **מקור ראשון**, 06.5.21, עמ' 5. ראה גם אליצור יואל: כן גם שואה. **שם**, עמ' 7.

10. את השיר "השמחה בעיניים" – קיבלתי ללא שם המחברת וללא שם השיר. את השם נתתי אני. באמתחתי – גם שיריה האחרים: "ריבונו של עולם", "גם הלילה הם הגיעו", "ידעתי שזה לא יכול להיות", "היינו שם", "מדי צה"ל".

11. ונגרובר אריאל, **גלות**, 2005.8.17 – יום עקירת גוש קטיף. להלן כמה מיצירותיו של המחבר על העקירה: "היום שאחרי", "התעוררי התעוררי", "מגרש ארוסים", "רגעים אחרונים", "בימים אפורים", "נשיקת שרף", "תקווה", "באפלולית המדבר", "שער הברזל", "בזכות אלה שניצחו את הכלא", "על חסימות וילדים", "צעירים מקסימים ונוער נפלא".

ראה: www.baitle.org.

רק מי שחווה את העקירה הקשה – יכול לבוא חשבון עם ריבון העולם, משום שזעקות האימה של משפחת העקורים (האם הבת, האב והבן) – עולות לרקיע "ומתדפקות בחוזקה על דלתות הא-ל".

אעפ"י שמאמיניו מילאו את חלקם: "מיטב חיייהם – לך נתנו. חלבם ודמם – לך הקריבנו. עמל כפיהם וזיעתם, את ארצך את אדמתך – הירו", הרי למרות כל זאת, האל אֶכֶזב.

אין זה שיר כפירה. הכתיבה מכוונת אל עבר הַפְּרָת-החווה בין הבורא למאמיניו: אעפ"י שהם מילאו את חלקם, הרי הוא שהכזיב.

בשיר **גלות**, מופיע החורבן בשלושה היבטים: חורבן גשמי, חורבן רוחני-אמוני וחורבן נפשי, ואילו הגלות כפולה: גלות המתיישבים שנעקרו מבתיהם וגלות השכינה, שאלמלא נסתתרה – העקירה הייתה נמנעת.

ניתן ללמוד על המשבר, שעבר הנוער בעקבות הפינוי, מן המכתב הגלוי שנכתב בעילום שם:

"מכתב גלוי מבני הנוער".¹²

תעזרו לנו לנגב את הדמעות

אנו הנוער של קיץ תשס"ה
 שבמקום לטייל בנחלי הגולן, הציבו בנגב המערבי שדות קוצים באישון לילה.
 שבמקום לעבוד בחופש הגדול, עמדנו בצמתים שעות וימים.
 אנחנו הנוער ששתל ובנה ורק הוסיף טוב,
 אנחנו הנוער שראה איך כל זה נרמס ברגל גסה.
 אנחנו הנוער שרצה להתגייס לסיירות.
 אנחנו הנוער שראינו חיילי צה"ל לבושי שחורים גוררים את אימותינו
 ומכים ילדים וילדות.
 אנחנו הנוער שישב מאחורי סורגים, ולא, לא על פשיעה וסמים.
 אנחנו הנוער שבלבלו אותו הרבנים ובכל זאת הלכנו בין הטיפות.
 אנחנו הנוער שקרע את בגדיו ובירך "דיין האמת".
 הרבה לפני שִׁטְבַּע העולם שיעשה זאת.
 אנחנו הנוער שבמקום לצחוק עם החברה, בכינו יחד בכי תמרורים.
 ירקו עלינו, ריסקו אותנו.
 אנחנו שבורים,
 אנחנו רוצים לבכות, אנחנו רוצים לכאוב,
 אנחנו רוצים לכעוס.
 האמת, לפעמים אנחנו רוצים לשנוא.
 אנחנו צדיקים טהורים
 אבל הָרְשָׁו לנו לקבול על הרשעה,
 אנחנו הנוער של קיץ תשס"ה
 אנחנו מסרנו את הנפש.

ואחרי שגורשנו מייד ללא כל שהות

12. אבינר אלישע. מכתב גלוי מבני הנוער (ללא שם המחבר), באהבה ובאמונה. **מכון מאיר**, 531, כי באלול תשס"ה, עמ' 11.

התחלתם לטפטף בכל במה אפשרית
ש"לא עזבנו את המדינה"
ושנזכור ולא נתבלבל, זאת מדינת ישראל שלנו.

עסקתם בדיונים על "היום שאחרי"
בזמן שהגיבורים שבינינו פירקו חממות ואספו הריסות
ושילמו מחיר יקר, יקר
שגן העדן שהכירו נחרב כגל חרבות.
רבתינו!
במקום לעזור לנו בריפוי הפצעים שעדיין שותתים דם,
אתם עסוקים ב"לעשות נפשות" כדי שחס ושלום ורחמנא ליצלן
לא נפסיק לומר הלל למדינה או לא עלינו, נצא מה"קף".
מבחינתכם העיקר שלא נלך לגבעות או ל"ניכר" או לשיבה "שחורה".
אך לא איכפת לכם מנפשנו הפצועה.
אך במחילה, אתם טועים, ההפסד גדול מן הרווח.
אולי באמת, תצליחו, נמשיך לומר תפילה לשלום המדינה.
אך נדע כי איכפת לכם רק מהכיפה הסרוגה שלראשו,
ולא מבן האדם שתחתיה.
נמשיך להחזיק ברגל, אך לנו יהיה סדק בלב.
רבתיי!
תחבקו אותנו בלי חשבונות,
ותעזרו לנו לבכות ולנגב את הדמעות.

שני מוטיבים במכתב נלקחו מהשירה הישראלית המוכרת:

האחד – שיר של שלמה ארצי: **"תרשי לי לנגב לך את הדמעות"**, והשני – הפתיחה – **"אנו הנוער של קיץ תשס"ה"**, הלקוח משירו של יעקב רוטבליט: **"אנחנו הילדים של שנת 73"**.

בשנה הטראומטית, שָׁפָה התרחשה מלחמת יום הכיפורים, טען המחבר, כי: **"הבטחתם יונה, הבטחתם שלום בבית"** – וְאֶכְזָבְתֶם.

השימוש בשני המוטיבים הללו – כמסגרת לשיר שלפנינו – יוצר קשר אירוני, אל 'העכשווי', האופייני לדור הצעיר בישראל.

בגופו של השיר נאספו כל הסופרלטיבים של בני נוער אליטיסטי, שחונך על-ידי הציונות הדתית – לתת למדינה, לקהילה, לעם, לארץ ולתורה את כל נפשם ומאודם. נוער זה, שהיה בקדמת המאבק ובעת העקירה, וביום שלמחרת נשאר שבור ומרוסק – מתריס עתה כלפי כל בעלי הסמכות, ש"בלבלו אותנו": הנהגת המדינה והנהגת המחנה האמוני.

כלפי הנהגת המדינה:

...אנחנו הנוער ששתל ובנה ורק הוסיף טוב...
אנחנו הנוער שראה איך כל זה נרמס ברגל גסה.
אנחנו הנוער שרצה להתגייס לסיירות,
אנחנו הנוער שראינו חיילי צה"ל לבושי שחורים
גוררים את אימותינו

ומכים ילדים וילדות.
אנחנו הנוער שישב מאחורי סורגים, ולא, לא על פשיעה וסמים.

כלפי הנהגת המחנה האמוני :

...אנחנו הנוער שבלבלו אותו הרבנים, ובכל זאת הלכנו בין הטיפות...
ואחרי שגורשנו מייד ללא כל שהות
התחלתם לטפטף בכל במה, אפשרית
ש"לא עזבנו את המדינה"
ושנזכור ולא נתבלבל, זאת מדינת ישראל שלנו.
עסקתם בדיונים על "היום שאחרי"...
רבותינו!
במקום לעזור לנו בריפוי הפצעים שעדיין שותתים דם,
אתם עסוקים ב"לעשות נפשות" כדי שחס ושלו ורחמנא ליצלן
לא נפסיק לומר הלל למדינה או לא עלינו, נצא מה"קן".
מבחינתכם העיקר שלא נלך לגבעות או ל"ניכר" או לישיבה "שחורה".
אך לא איכפת לכם מנפשנו הפצועה...
נמשיך לומר תפילה לשלום המדינה.

ההתרסה נוגעת במרדנות כלפי מקורות הסמכות שהיו לנוער.
המרדנות עולה גם ביצירות אחרות ומתחזקת ביתר שאת בביטויי מרד והתקוממות :

אֶזְכָּה יְהוּדָה
אשר זעקת אל המרד...

גש יהודה...
הנף נס המרד...¹³

מוטיב זה עולה גם מתוך שירו של אריאל ונגרובר "באפלולית המדבר", שנכתב בבית המשפט
העליון בעת דיון בערעור על מעצרו :

...ויבואו ימים
אחרים למכביר
בם תצעד האומה אלי אובדנה
ונצר יפרח מאותם שורשים
מרי אזרחי בלתי אלים.¹⁴

13. ראה הערה 27.

14. אריאל ונגרובר, באפלולית המדבר, www.baitle.org, כ"ו סיון תשס"ה.

ראה גם : שער הברזל, מגרש הרוסים, תא 5, ש.ס.

וכן : בזכות אלה שנצחו את הכלא ש.ס, 2005.6.8.

וכן : על חסימות וילדים. ש.ס, 2005.6.30.

2. יומן אישי

ז'אנר היומן האישי מתעד את הקשר הישיר של הכותב עם מחשבותיו ועם רגשותיו. היומן מתעד הלכי-רוח ומחשבות העשויים להישכח. יתרונו – בהיותו נכתב בדרך כלל בסדר כרונולוגי – והוא מנסה לקשר בין חלקיו. מכאן – האפשרות לגלות בו התפתחות הדרגתית של התולדות ושל המעשים.

באופן טבעי, סגנון זה של כתיבת יומן אישי – התפתח גם אצל ילדים ונוער ממגורשי גוש קטיף וצפון השומרון:

מהם, שתיעדו את זיכרונותיהם ורגשותיהם בסדר כרונולוגי כבר מתחילת המאבק נגד העקירה, ומהם, שהחלו את הכתיבה ביומן רק סמוך לעקירה והמשיכוה לאחר מכן.

כך עולה מתוך כתיבת יומן-העקירה "ראייה שונה" על-ידי יואב ירון, המתאר ברגש ובחריזה את התקופה של ערב העקירה: הערב, הבוקר והלילה שלאחריה.

היומן מסתיים בפרידה נוספת מהדוד בהלוויתו השנייה:

ראייה שונה¹⁵

ערב ה-15 לאוגוסט נפרד אני מחבריי באדישות, לא מבין את פשר ההתנתקות
לא מאמין למראה עיניי, כתובות, אריזות, קריעות בין המשפחות.
ברגש לא מוגדר בעזבי את הגוש בעזבי את הבית, שבו גדלתי שבו גרתי שבו נבנית...
עובר אני מחסום כיסופים, נזכר בתמונות של הגטו,
גדר תיל בכל מקום, חיילים עם נשק בכל חור
ויחס מזלזל לאזרחים!
עובר על פניהם של אחרים בבכי מר, חיילים צוחקים ומחייכים
ולא מבינים את פשר המעשים שהם מבצעים.
לא יכול לסבול את חיוכם כי זה ממש לא ביתם.
החיילים הצוחקים ממשיכים לחייך גם כשאנחנו התושבים עוברים על פניהם.

הערב עבר לא יודע מה הרגשתי מבולבל למדי כי אני לא יודע מה יהיה עם ביתי,
רחוק מהבית, רחוק מהלב, רחוק מכל מי שאני כל כך אוהב
לא יכול להסתדר בלי הוריי, געגועי נשמה אל מיטתי הנוחה.
לא מפסיק לחשוב, מותש, כועס ונכנס למיטה ומייד מתעורר. שינה בלי חלומות עברה עליי
מותש קם
והולך לתפילה.

כל היום היה סיוט של ממש, לא הפסקתי לחשוב על הבית שנהרס.
בת דודתי מנסה לעזור אבל לביה"ס צריכה עוד מעט לחזור

15. יואב ירון, www.Katif.net, ראה גם: אלינועם מייקה, היומן של נועה. מקור לילדים, 88, 2006.8.4, עמ' 10-11.

ראה גם: יוליס רחל, שלום לך גוש מדהים, www.Katif.net, י"ג באב תשס"ה

עובדת לקראת סוף הקיץ כדי לגמור את שיעורי הבית.
בוכה כל הזמן ולא מפסיק לחשוב איך שם? בתוך כל ההמון?
לא מפסיק, לא יודע, לא יכול להחליט האם העם באמת החליט?

כל היום מתקשר לאימי לראות שהכל בסדר ואין נפגעים...
התקשורת משקרת ועושה "גב" מְקִיצֵאָה סיפורים על איש וגנב.
את התקשורת אי אפשר להבין כי את זממם הם עושים,
כדי להשיג אחוזי צפייה גבוהים ישקרו לכל הצופים.
לא הוחלט שום דבר ואני בשאלה: יהיה לי בית בסוף? ואם לא, איפה אישן?
לא אוכל לגור אצל דודי כל חיי.

מתגעגע לבית הגדול והרחב מתגעגע לכלב שלי הנחמד
מתגעגע להכל וקשה לראות את כל ההמון נאבק כמו חיות.
סוף כל סוף הגיע הלילה ואמי מתקשרת לספר על היום שהיה ממש דיכאון
היו עצורים וגם מפונים, הצוים המשיכו לזרום אל הבתים.

הלילה ירד ואני נושם עמוק, במיטה זרה סוף סוף נרדם.

הבוקר הפציע, נשמת פגועה למרות היותה תמימה
מתקשר לאמי ואומר בוקר טוב, שואל מתי תבואו
מתי הסיוט ייגמר מתי סוף סוף נתעורר מחלום
הבלהות?

אחרי כמה ימים קשים, געועים, נפגשים כל המשפחה להלוויה של דודי המנוח
אותו העירו משנתו הנצחית כדי להעבירו ל"מיטה" אחרת!
כועסים, כאובים לא מבינים למה זה יעזור? למה זה יתרום?
הפצעים בלאו הכי יישארו, פתוחים, סגורים,
זה לא משנה כי עצם קיומם הוא הקשה.

ב. ביטויי המשבר בכתיבת הילדים והנוער

מתוך החומר הרב שבידינו – כ-150 יצירות, שנכתבו על-ידי ילדים ונוער בנושא הנדון – נציע להלן מבחר של שירים, המשקפים את המוטיבים החוזרים ונשנים ב"שירת העקורים". ביצירות מופיעים ארבעה נושאים עיקריים: מוטיב הבית, מוטיב האבל והבכי, מוטיב הצבא והמדים השחורים ומוטיבים שונים.

מוטיב הבית

בגרפטי על בית בכפר דרום נכתב:

... לנצח ביתי
אזכור אותך תמיד

שנתון "מע" – תשס"ז – כרך י"ב

ונפגש במלחמה
הבאה
אתה יודע...

אך טבעי הוא, כי הפרידה והעקירה מהבית – יעמדו במרכז כתיבת הילדים ובני הנוער מקרב מגורשי גוש קטיף וצפון השומרון.

הבית על גשמיותו ורוחניותו, סביבתו ונופיו – בעתות שמחה וצרה – משמש תדיר את הכותבים:

רציני לומר תודה¹⁶

בית – מילה פצפונת זעירה,	הקמנו מחול ישובים כה פורחים,
בית – שלוש אותיות כולה,	קהילה מגובשת, חומה של אחדות
בית – כמעט ראשונת המילים.	היום פזרה ברשעות בגלות...
אך בית יכיל בתוכו הכל...	וחבל קטיף פורח, נפלא ויקר
דקלים, חוף זהוב וגם חול,	לעיי חרבות נקטף ונקבר...
בית מכיל – משפחה, ילדים.	

בהסתמך על השיר המוכר של זלדה, "לכל איש יש שם" נכתב השיר:

"לכל איש יש בית"¹⁷

לכל איש יש בית	גם לי פעם היה בית
שבנתה המדינה שבנו הוריו	בין החולות, לצל הדקלים
לכל איש יש ביתו	גם לי פעם היה בית
שם הוא חי את חייו	ולקירותיו נשקו גלים
לכל איש יש בית	גם לי פעם היה בית
שהוא לא ינטוש, כי אותו הוא אוהב	שאהבתי אותו כל כך
לכל איש יש בית	גם לי פעם היה בית
והוא שומר אותו קרוב ללב.	שאליו אני מתגעגע
	ואותו לעולם לא אשכח.

יש אשר תיארנו את חורבן הבית – כחורבן עולמם: חלקם – באופן ישיר, וחלקם – בתוספת נימה סרקסטית:

כשנסענו מהמלון	ועוד:
לבקר בגן חיות	בכיתה החדשה
המדריכה דיברה	יש תלמיד אחד
על בעלי קונכיות	שבא מבית הרוס,
ואני רק חשבתי	זה ממש מוזר
בשקט בלב	כי אני לא זוכר
כשהורסים להם ת'בית	שראיתי אותו פעם בגוש. ¹⁹
זה בטח כואב. ¹⁸	

16. יובל שארה, רציני לומר תודה, ונטעתיים. מרכז מורשת גוש קטיף, יי באדר, תשס"ו, עמוד 5.

17. נתנאל פינסקי, www.Katif.net. וכן: נעמי גולן, חלמתי חלום על בית, שם, י"ז חשוון תשס"ו.

וכן גם: עינב נגאר, געגועים לבית, שם.

18. שירים של ילדי הגוש, בעילום שם, מתוך אתר www.katif.net.

19. ראה: שם

וכן: ראה: דקלה גלעד, אני מבית הרוס, מקור ראשון, מקור לילדים, י"ט באלול. 2005.9.23, עמ' 7.

הייתה מי שהסמיכה את חורבן בית המקדש הלאומי, לחורבן ביתה הפרטי :

נרות חייהם	והבית הזה
מבשרים מבטיחים	נר לא ידע
מאירים למולנו	ואש ליחכה קירותיו
לא מקיימים לאמיתו	נושאים על גבם אור חיים ומנורה
מצוות איש וביתו	גורשו ממנו בניו.
כי הבית	
איננו ²⁰	

מוטיב, האבל הבכי

האבל על חורבן הבית בא לידי ביטוי באופן טבעי בבכי בקול הנוער :

בוכה והולך ברחוב²¹

...שבור וקרוע-לב אני הולך ברחוב, בוכה והולך ברחוב.והרחוב הומה כביום רגיל, ואנשים מהלכים בו הלך ושוב והעסקים מתנהלים כביום רגיל, ואיני יודע אם מהגשם או מדמעותי – אך הכביש הוא רטוב, ואני הולך ברחוב.בוכה והולך ברחוב. באמצע הרחוב אני נעמד, ולפתע מבין גם אם אני צודק, וגם אם אצלי האמת – הרי שאני אינני הרחוב ואני שואל את עצמי: האם להפסיק לבכות או שמא להפסיק ללכת ברחוב.גומלת בליבי החלטה: אני אבכה והרחוב יבכה עימי.

בשירה "ים הדמעות המלוחות" השוותה המחברת, אביטל, את מליחות המים והגלים, שהיו חלק מנופי חייה – למליחות הצורבת של ים הדמעות המלוחות על הגירוש מהגוש :

ים הדמעות המלוחות²²

שאלת אותי אחותי הקטנה	כשגדלת לא הבנת באת ושאלת:
מדוע הגלים, רועשים כועסים?	המים, הרי המים מתאדים נגמרים
והראיתי לך את החר השומם	ואז הראיתי לך את דמעותינו המלוחות
שועלים בו הולכים.	דמעות המגורשים.
ועוד שאלת – הכיצד יש כל כך הרבה	עמדנו שוב מול שקיעה מביטות אל הים השקט
מים ביס?	והפעם לא רק על פני זלגו דמעות
ולקחתידך אל סבתא שסיפרה על הזוועות משם	שהצטרפו לים הגדול
והבטנו שתינו בשקיעה המדהימה שנעלמת.	ים הדמעות המלוחות...
אני בכיתי ואת הבטת להנאתך.	

וכן: "אתה מגני טל? לא, אני מגני ז"ל..." ועוד: "בנות, שיעורי בית", "זה לא שיעורי בית, זה שיעורי לובי". "איך את מתנהגת? מה את רוצה, אני מבית הרוס..." שם, שם.

וכן: יאיר צור, (מגני טל), אני חוזר הביתה, מקור ראשון, דיוקן, 18.8.2006, עמ' 33.

20. יעל הרמתי (מגני טל), מעייני הישועה, חנוכה תשס"ו.

21. עמיחי עוז (מנווה דקלים), קול הנוער. בוכה והולך ברחוב. ונטעתיים, מרכז מורשת גוש קטיף, 16, י"א באדר תשס"ו, עמ' 6.

ראה גם "... על אלה אני בוכה, עיני עיני ירדה דמעה, ציון אל תחשי גושי נחרב, כל יסוד כל פינה. ורגלי רועדות והלב בוכה ועיני דומעות, וליבי גועה..." צבי יהודה גולדברג. הפשע הזה לא יישכח לעולם, כ"ט אלול תשס"ה, עמ' 14 (הוצאה אישית).

22. אביטל, www.Katif.net.

מוטיב הצבא והמדים השחורים

"הילדים חולמים בלילה על נמלים שחורות שמוציאות אותם מהבית. פרנזיקט חדש מתעד בוידאו את משפחות המגורשים"²³

אחד המוטיבים הבולטים, המלווים את הכותבים בז'אנר הפוסט-טראומטי של העקירה, הוא תיאור הצבא, לבושו, התנהגותו ודיבורו:

שוב רבבות של יס"מניקים נוהרים
ושוב אימהות צועקות בפתחי הבתים
שוב 'תסתכל לי בעיניים'
ושוב בכי קורע לב ואוזניים
שוב שוטרים אטומים
שלא יודעים לדבר וגם לא להקשיב
ולדעת שלמרות הכל היא אכן הגזרה
מתממשת שוב חיילים שלא מסרבים
ומגרשים.
שוב טרקטורים מפעל חיים הורסים!²⁴

מצעד במדים שחורים²⁵

מי הוא האיש העומד בחלוני? שואל הילד
ולמה ומדוע הוא רוצה לעוקרי? הו אתמה.
מה הם רוצים אותם לבושי שחור?
ורק תגידי לי אמא, למה כדי לגרשני הם עמדו בתור?
מה זה מצעדי האימה בשחורים
ואמא למה תבכיי? ומה רעש הדחפור?
ולמה, הרחוב, הישוב, וכל עולמנו התמלא שחור?
ואיך אין בושה? מצעד אימה עם מדים שחורים?
ואמא רק תעני לי: האם הם בכלל יהודים?
והילד שותק ובבית דממה
ומגרש האויב משפחה המומה
ובחוץ המולה והקולות זועקים
ובחוץ הרוע משתולל ברחוב הם רצים, השחורים
והאדמה בוכייה, איכה היא נרמסת.
ואני איני מבין, איך ממשלה מעיזה? מדוע היא
חומסת?
והילד ממשיך והילד שואל:

אמא למה הַקְשָׁעוֹת? מוחו של הילד לא חדל:
ולמה הכעס ומאיפה השנאה?
ומדוע הרוע ולמה השטנה?
והאמא בוכה והילד מחריש
ובחוץ נגרר העם על רצפה בין ילד בין קשיש
מתנחל רגיש חייל נחיש.
והפצע עמוק וענק וכואב,
ואינו מבין, כי אצלי הוא לא מגליד.
ובבוא היום הילד יחזור
האדמה שלנו המקור שבור.
הנער הולך ומבטו זקוף,
ראשו ככולו במחשבות הוא עטוף.
ושבר גדול הוא זה, ריב ומדון,
אך אלוקים היקר גם את זה אישר בממשלת
הזדון
והכוח והפועל אל האור יוצאים
והמוח של הנער, באומץ כוחו נעים

23. אברמסון דינה. **בשבע, 192**, 18.5.2006, עמ' 12.

24. ג. נווה דקלים. דבר נוער גוש קטיף. **ונטענים, 15**, מרכז מורשת גוש קטיף. י"ג בשבט תשס"ט, עמ' 6.

25. צבי יהודה גולדברג, לא תירא מהם כי ה' אלוקיך עמך, **שירים מימי גירוש גוש קטיף**, ט"ו אלול תשס"ה, עמ' 10-11, הוצאה פרטית.

המחברת, אביטל, בחרה להשוות את מצעד החיילים בשחור – לזיכרון השואה של סבתה :

מכתב לסבתא²⁶

סבתא, הבטחת לי שבפולין זה נגמר
 הבטחת שְׁאֵתְּ האחרונה במשפחה שיגרשו אותך מהבית
 הבטחת שאותי לא ילוו חיילים שחורים במצעד
 שגופת אחי תיקבר ולא תושפל
 הבטחת שלא אראה בתים נשרפים באש
 הבטחת שבתי הכנסת הם שלנו לעד!
 הבטחת שלא אפרד מחברי, אנופף להם לשלום
 כשהם יוצאים מובלים
 הבטחת בשם הצבא שלנו שְׁבוּ לְחַמָּתְךָ, שסוף סוף קם
 שהוא יגן עלינו מפני הפצמ"רים
 והבטחת שחייל הוא אחי, הוא הצבא שלי!
 הבטחת
 והם לא קיימו...
 הם לא נקמו את דמכם
 סבתא
 כי מהיום גם אני מגורשת ממולדת.

מוטיבים אחרים

דמויות ואירועים מהעבר

הקריאה לעזרת גדולי האומה, גיבורים, מורדים ומנחמים עולה כמוטיב חוזר בשירת העקורים :

אֵיכָה יהודה	אֵיכָה כיום	אֵיכָה יהודה	גש, יהודה,
אשר זעקת אל המרד	והשבר עודנו	רוח עם סוערת,	הנף נס המרד.
בראותך קָנִי עמך	אוחז ומנתץ	אֵיכָה כיום	באהבת אמת
נשברים ונופלים?	קירות ובתים?	עת הרוח נושבת?	תוקד השלהבת ²⁷

26. אביטל, www.katif.net.

27. יעל הרמתי (מגני טל), מעייני הישועה, חנוכה תשס"ו.

הפנייה לרחל אמנו, המנחמת, שתשיב בנים לגבולם ("עוד נשוב לכל ישוב" – סטיקר), עולה בשיר "מאמע רוחל"²⁸.

מאמע רוחל

עוד נשוב לאמא עוד נשוב. ולא נדע אז, שעוד יבואו אצלך להתפלל על גלות אחרת ויבכו עוד אמא אמא... בארצנו שלנו? ושוב יצאת מקברך וחזרו הם אליך ובאו לנחמך לא תבכי אמא דמעוטייך כך מובטח פועלים ופעולתם ובכייך לא נשכח ובחילול השם לא ניתם עוד נשוב ונבנה אמא "עוד אבנך ונבנית..." ושבו בנים לגבולם"	עת יצאת מביטה בהם בנים גולים עול צרות על שכמם, ליד קברך עמדת ודמעתך על לחייך ואין לך מנחם חשבת. ובקול מר בבכי תמרורים על בית שחרב ועל הלב שנשרף ממרומים יצא קול ויד נשלחה למחות דמעתיך והם הרימו ראשם וחייכו מעט עונים לך בקול
---	---

היה מי שהשווה את מעשה העקירה למעשה העקדה. השיר "העקדה" מוקדש לילדים ולנוער של כפר דרום, שראו את הבית הנעקד, ולא ראו את האיל:

העקדה²⁹

פזמון: כי הונף הסכין ... לא נשכח את הבית את הדקל הגינה את החול את הים לא נשכח את יצחק לא נשכח חבל ארץ נעקדת על מזבח ביתנו.	פזמון: כי הונף הסכין איך אעלה אל אבי איך אעלה אל אבי בלי הנער לא היה שם האיל שיציל את הבית איל שיציל את הנער. ועלתה זעקה זעקה בדממה ארץ זועקת על בניה על סכין שהונף על מאכלת שהיכתה ארץ מתבוססת בדמיה.	קח את בנך את בנך יחידך את בנך יחידך אשר אהבת קחהו והעלהו לעולה העלהו לעולה השמימה. קח את הבית את הדקל הגינה את החול את הים אשר אהבת קחם והעלם לעולה והעלם לעולה השמימה.
--	--	--

28 בעילום שם: מתנחלון, 5, י"א חשוון תשס"ו, www.kipa.co.il/bikorim.
29 סודרי תמר, אולפנת בהר"ן, עולם קטן, שבועון לצעירים, 36, ז' בטבת תשס"ו.
ראה גם: יונית פישפדר, לך לך, www.katif.net.

לא בכל שעתא ושעתא
מתרחש נסא
(מגילה ז. ע"ב)

יכולת ההתמודדות העקשנות של הישובים בגוש קטיף עקב המצב הביטחוני הקשה – העלתה את רמת האמונה הדתית הצרופה. תושבי גוש קטיף האמינו, כי רק מעשי נסים מנעו מהם הרג גדול. רק אמונתם המוחלטת, כי בורא עולם מגן עליהם – אפשרה את ההתמודדות הקשה מול הטרור הפלסטיני במשך תקופה כל כך ארוכה.

תושבי גוש קטיף נהגו לומר – בדומה למה שאמרה אשת מנוח לבעלה ("לו חפץ ה' להמיתנו – לא הראנו את כל אלה"): "לו חפץ ה' להשמיד את גוש קטיף – לא היה עושה נסים גלויים כל כך.

בשני הספרים: "על הנסים" ו"חיים מעל הטבע"³¹ – רוכזו 196 סיפורי נסים, שלוקטו על-ידי תושבי גוש קטיף; חלקם הגדול פורסם באתר קטיף נט (Katif.net)³²

סיפורי הנסים, שהובאו בשני הספרים, הנם שיר הלל לבורא עולם ולנסיו, שבזכותם יכולים היו תושבי הגוש להיאחו בקרקע ולהפריחה – למרות גלי הטרור הרצחני. אף שהסיפורים הללו שווים לכל נפש, הרי במהותם הם סיפורים, המתאימים לילדים ונוער – בהיותם לקוחים מהמציאות היומיומית של תושבי הגוש.³³

לענייננו, מוטיב הנס הנו אופייני לסיפורי ילדים. הנס מאפשר את השינוי המיוחל ואת התפנית המתבקשת – ל"סוף טוב" – בסיפורים, שבהם מסתבכת העלילה. מאבקי הטוב והרע – מוכרעים בסיפורי הילדים על-ידי הנס או נציגו. הנס הוא בבחינת ה- Deus ex machina (האל מתוך המכונה), שבא לפתור בדרך נסית את המצוקה, את הדילמה או את הסבך, שאליו נקלעו גיבורי היצירה.

פניית הנוער להורים

הנוער פנה אל הוריו פעמיים: לפני העקירה ולאחריה.

אופי הפנייה והכתיבה שונים הם במהותם:

30. האמונה בנס בספרות הילדים – בכלל, ובספרות הילדים הדתית והחרדית – בפרט – מקורה באמונה הדתית הצרופה בזכות אפשרות קיום הנס על ידי בורא עולם. "הנס הוא אבי כל הדתות, ואין תורה בלי אמונה בהתגלות". ראה: אליעזר שטיינמן, **גן החסידות**, ההסתדרות הציונית העולמית, ירושלים, תש"ז, עמ' 53.

ראה גם: אפי איתם, החומה הכתומה, כן היה נס, **בשבע**, 158, 2005.9.5, עמ' 20.

31. חיים מעל הטבע, **סיפורי חיים מגוש קטיף**. ספריית נצרים, תשס"ה, פתיחה. ראה גם: אריק יפת, **על הנסים, קובץ סיפורים**, נצרים, תשס"ה, מבוא.

32. ראה **שם**, מבוא, עמ' 6.

33. "אלפי נסים אירעו בגוש קטיף ואין יכולת ביד אדם לספר את כולם, גם בגלל שרבים הם ואיננו יכולים לפרטם, גם בגלל ש'אין בעל הנס מכיר בנסו' וגם בגלל שחלק גדול מהנסים ידועים רק לאויבינו, שהם יודעים כמה ניסו לפגוע בנו לא עלה בידם...". ראה: חיים מעל הטבע, **סיפורי חיים מגוש קטיף**, מתוך: דברי הראשלי"צ מרדכי אליהו, עמ' 117.

כמו-כן ראה בדברי הסיכום לספר זה: "הסיפורים הללו הם סיפורים של אמונה. האמונה הגדולה של כל אלה שהתיישבו באדמת המדבר והפכו אותה לגן פורח. האמונה הגדולה של המתיישבים שלמרות כל מקרי הירי, החדירות, הפצמ"רים נשארם נטועים על אדמתם כמו שעשו בשלושים וחמש שנות התיישבות; האמונה הגדולה בעת משבר לדעת שאלוהים 'לא ינום ולא יישן'.

הספר הזה הוא גם סיפור האמונה הגדולה של אלוקים בילדיו, שזוכר להם 'חסד נעורים', שמגן עליהם כמו אב שמגן בגופו על צאצאיו" (שם, עמוד הסיכום).

לפני העקירה :

האמונה הנאמנה – מכתב להורים מנוער נוה זקלים³⁴

הורים יקרים,

"עם הנצח לא מפחד מדרך ארוכה. אנחנו שרים לכם ולנו ומשתדלים להתכוון באמת לכך. אנחנו יודעים, במאבק הזה שלנו הדרך כבר לא כל כך ארוכה. זמן קצר נותר עד שזוכה לראות את הישועה וקידוש השם שיהיה כאן, בודאי בזכות ההשתדלות, האמונה והנחישות שלכם.

אנו בני הנוער קוראים לכם ומבקשים מכם לבוא ולהצטרף. יחד נעשה כל מאמץ לביטול הגזרה. ואנו אמונים על כך שבמקום שיש מסירות נפש, ישנה גם תשובת משקל מלמעלה.

חינתם אותנו לתקווה ולאמונה. למדנו מכם ועודנו לומדים שאין מקום לייאוש ואנו מבינים שבמציאות המדהימה שלנו אין לנו זכות בכלל להתייאש אלא רק להאמין ולנצח. לקדם את שמו בעולם".

לאחר העקירה :

עכשיו תורכם³⁵

מבוגרים יקרים – עכשיו תורכם!

אנחנו הנוער, ויתרנו על תענוגות החופש והסתובבנו לחלק סרטים כתומים.

אנחנו הנוער, היינו בכפר מימון שם ביקשתם לא לעשות בלאגן, ולא עשינו.

אנחנו הנוער, ישבנו במסירות נפש על כבישי הארץ.

אנחנו הנוער, נתפסנו ונשפטנו על-ידי מערכת מעוותת של 'חוק ומשפט'.

אנחנו הנוער, צעדנו קילומטרים בשדות הדרום להצלת הגוש.

אנחנו הנוער, נפגענו בעמונה בראשו על-ידי פראי אדם.

ואתם המבוגרים, וסליחה על ההכללה, בעיקר גיביתם מאחור.

אמרתם לנו : יישר כוח, איזה נוער נפלא.

אבל עכשיו, עכשיו זה רגע האמת. עכשיו אנחנו

רוצים להגיד לכם : עכשיו תורכם!

הדחפור והשואה

סוגית השואה על כל היבטיה הקשים – עלתה במהלך המאבק למניעת העקירה :

לפנינו שיר, שמחברו מעדיף את צלילי יצירותיו של ריכרד וגנר – על הלמות הדחפור, המחריב את ביתו :

מיומנו של נהג די 9³⁶

הצליל המונוטוני של הַרְנָרְס הַטְרִיף אותי

אפילו יותר מהרעם של נפילת הבית

יותר מהזעקות של המתנחלות

34. הופיע בעילום שם : מתנחלון, 5, www.kipa.coil/bikorim.

35. אילן מאיר (מבית אל), שחר כתום, 2006.3.11.

36. דוד הרבנד, 2006.1.26.

הצליל הזה בכל פעם לפני שנשעתי
קדימה
אל תוך עוד בית
עשה אותי איש רע
בלילות אני שומע רק את הצליל הזה
לאחרונה אני נרדם רק עם וגנר בפול ווליום.

קינות ופיוטים

חורבן גוש קטיף פיתח בז'אנר הכתיבה הפוסט-טראומטי של הנוער גם כתיבת קינות ופיוטים. סמיכות התאריכים בין העקירה לבין תשעה באב – הסמיך גם את המוטיבים:

על חורבתייך נוח דקלים³⁷

הולך לי על חורבות אהובתי נוח דקלים על חורבות ביתי
תמה ומשתומם איכה, צועק לי ליבי בקול גדול,
הזאת העיר שיאמרו כלילת יופי,
אי אֵת נוח דקלים המפוארת?
איכה חרבה גוש קטיף?
ותפילה אחרונה שם והבית הזה חרב ושעת נעילה
וקול שאומר: עוד נשוב, וכי נפלתי קמתי –
שאם לא שנפלתי לא קמתי...
ובערב אחר כתלנו בוכה, אל מול ההר השומם
מתפללים על הבית, הגדול, והקדוש ונוכרים
שביתו שלו חרב וכך ביתנו שלנו. ונזכר על נוח מדבר שנגדעו דקליה
ועל עיר תמרים שנגדדה, וגוש אחר קטיף
וגני אל טל ואל מטר וגן של אורי שחשך ודוגייתי שטובעה
ונוצרים את זכר הכיסופים אלי סיני
שנחסמו ונקטעו.
וזוכרים את כולם, ועל כולם בוכים.

הכתיבה לקוחה באופייה ובסמליה – מחורבנה של ירושלים המוטיבים לקוחים מתוך פיוטי החורבן והאבל על החורבן הלאומי. המחבר משווה את חורבן ביתו ואת חורבן הקהילות בגוש קטיף – לחורבנה של ירושלים. על כן גם אווירת הכתיבה, השורה על היצירה, היא קינתית ופיוטית.

סוסים ופרשים בעמונה

בהמשך לעקירה, שהייתה בקיץ תשס"ה מגוש קטיף וצפון השומרון – התנהל פינוי אלים וקשה בעמונה שליד עפרה בחבל בנימין: גם פה התכוננו שני המחנות לעימות, אך ביתר שאת הנוער הכתום ביקש למחוק את רישומי העקירה והתכונן לפינוי עמונה – בנחישות. גם באי כוחה של

37. ראה: מופיע בעילום שם המחבר: **מתנחלון 5**, www.kipa.coil/bikorim.

יצירותיו האחרות של המחבר על העקירה הן גם מוטיבים של קינות ופיוטים: "פתח לנו שער", "זכור שלוש עשרה מידותיך", "לשמועי", "שיר ציון", "בניין מן החורבות", "נחמו נחמו עמי", "רבי עקיבא מצחק", "אל ציר כיסופים", "קול דודי דופק", "ביקשתיהו ולא מצאתיהו", "כי נחם ה' ציון", "רב סליחות ובעל הרחמים", "תפילה לעניי", "תחינה על ארץ ישראל", וכן גם: "הרהורים של קיץ מנוח דקלים", "לילה אחרון בנוח דקלים", "איני יכול", "הגשם" ראה **שם**.

הממשלה נדרשו מטעמים פוליטיים להתנהלות קשוחה ואלימה. על כן, העימות היה בלתי נמנע. כל צד ביקש ללמד את זולתו פרק במאבק – כדי להפנימו היטב למאבקים הבאים.

סוס – מה הוא אומר³⁸

רומסים ובוכים :	שם ראיתי סוסים בוכים :	"והסוסים אומרים שירה
סלח לנו	כי רב שבענו בוז	נושאים עיניים ליושב מרומים
חננו	כי רב שבענו בוז	ושרים :
חננו	ריבוננו של עולם	חננו
חננו	שהעולם שלו	חננו
חננו	והסוסים שלו	חננו
כי עבדים לשפלים היינו	את שירתנו שמו ללעג	כעבדים וכשפחות :
כי שפחות לעריצים הושקנו	את תפילתנו בזו.	חננו
היושב בשמיים	והנערים שאותם רמסנו	חננו
שהעולם שלו	את כבודך אבינו ביקשו	חננו
והסוסים שלו	והנערות שאותן דרסנו	ושם בעמונה ראיתי אותם
איך נאמר עוד שירה	באדמת ארצך הקדושה דבקו	שם ראיתי סוסים שועטים
לפניך	והסוסים בוכים	שם ראיתי סוסים רומסים.
ואך נישא את עינינו	שועטים ובוכים	
עד שתחננו.		

היהודים מעמונה³⁹

אני השוטר מעמונה.	אני המתנחל מעמונה
אני זה שקיבל את הפקודה	חטפתי מכות רצח מהשוטרים
לגרש ולהרוס בתים.	מאלות עץ ומאגרופים
אני השוטר שרכב על הסוסים.	נדרסתי תחת פרסות הסוסים
אני השוטר ששבר את היד	שכאשר אתה רואה אותם
ואת הרגל אחרי שריסקו לו	אתה חוטף יראת אלוקים...
את הפנים.	אני הילד שפונה במצב קשה
אני השוטר שלא מבין את	לבית החולים.
המגורשים.	אני זה ששבר את היד
אני זה שבשם החוק הרביץ	ואת הרגל אחרי שריסקו
לבנות ולילדים.	לו את הפנים.
אני זה שחטף קריאות נאצה	אני הוא זה שלא איבד את
מהמתנחלים.	האמונה והתקווה ועדיין
אני השוטר שחושב שהוא	מאמין במלך מלכי המלכים !!!
עדיין יהודי גם אחרי ספור גירושים.	אני הוא זה שקרא
	קריאות נאצה לחיילים ולשוטרים.
אני החובש מעמונה.	אני המתנחלת מעמונה
אני זה שטיפל בכל הפצועים	אני הבת השברירית שלמרות
זה שספג עלבונות כשפנה	זאת חטפה מכות משוטרים...
לטפל בשוטרים ובחיילים.	אני האחת שאמרו עליה שהיא
אני החובש שמזועזע עד מוות	יותר קשה לפינוי מִפְּנִים.
ממה שראה ולא רוצה	אני זו שכבר פינו אותה
אפילו לדמיין מה יקרה	מנווה דקלים
בגירושים הבאים.	
אחרי הכל כולנו יהודים.	

38. שפיגל טלי : סוס - מה הוא אומר, מעט מן האור, של"ד, י"ט שבט, תשס"ו

ראה גם : ואלה בסוסים, ואנחנו... ? שם.

39. החובש מעמונה היהודים מעמונה, עולם קטן, שבועון לצעירים, 43, כ"ט שבט תשס"ו.

נחמה

"עם כל הרוע שהיה פה לאחרונה
 כאב וסטירת לחי ותחושת אכזבה מהמדינה
 עצרה וחשבה לה הפינה שגם לב אבן של אדם אפשר
 לשנות – רק לא לאבד ת'אמונה
 וכלינו – חיבוק לחסר הבית, לעייף, לנשבר, לרעב.
 ועם רוח חדשה עוד נקום ונזכה בחזרותיו להסתופף
 ולהתקרב".
 (אלידע בר-שאל, **מעייני הישועה**, גיליון 212, כ"ט
 אב תשס"ה)

למרות המשבר שהביאה, העקירה על מתיישבי גוש קטיף, למרות ההתרסה והביקורת הקשה והנוקבת – נמצאו גם דברי עידוד ונחמה, דווקא בכתיבת הנוער:

נחמה⁴⁰

הייתי מהלך לי בסביבות העיר. מביט בה באהבה בין חדש לישן ופתע יוצא לקראתי מתוך אחת החורבות זקן אחד וזקנו לבן וארוך ובגדיו לבנים, ועיניים טובות לו. מתקרב הזקן אט אט וכשהוא מגיע בסמוך, קורא אלי. וקולו כממרחקים מגיע: יודע אני: ימים קשים הגיעו לאוהבי הארץ הזאת, מסירות ואהבה שלא נדרשו מדורות ראשונים – נדרשים מכם. ודעו לכם במרום רואה המלך את ההקרבה, המסירות ואהבתכם אליו ואליה. רואה ואינו נח. נרשמים הדברים ונחתמים בספר הטוב. כל המעשים התפילות והלימוד, מצטרפים יחד. אתם אהובים שם למעלה, אהובים עד מאוד, כי לארצו האהובה גיליתם אהבתכם. ועוד תדעו, שגם כאשר הדברים נראים אפלים ואין נראה האור, שם למעלה לא כבה וגזירות רעות עוד יכולות להיבטל. ה' שלחני אליכם לומר לכם, בקשו רחמים, שְׁאוּ התפילה שלא יכבה נרו של משיח בן יוסף, ואולי יחוס עם עני ואביון, אולי ירחם.

נשארתי עומד מחריש ומהורהר, והזקן נפנה והלך לו.

סיכום

העקירה מגוש קטיף וצפון השומרון בקיץ תשס"ה (כמו הפינוי האלים מעמונה בחורף תשס"ו) – הצמיחה אפוא ז'אנר ספרותי חדש וייחודי: כתיבה של ילדים ונוער על אשר חוו בעת המאבק הקשה לביטול גזרת ההתנתקות ועל אשר עבר עליהם בעת הפינוי ולאחריו.

הגשמת העקירה לאחר ההשתדלות העצומה לבטלה – העצימה שתי צורות של יצירה: יצירות פוסט-טראומטיות ותרפויטיות ויצירות של מרד והתקוממות.

בשתי צורות הכתיבה באה לכלל ביטוי האכזבה העמוקה מערכים ומאמונה, שיוצגו על-ידי האותוריטה של המבוגרים.

בהתמודדות הילדים והנוער עם העקירה, עם ערעור האמונה ועם האכזבה מההנהגה – ניתן להבחין בשתי התבטאויות: האבל – על אבדן הבית, והמרד – נגד המוסכמות שהכזיבו. אלה שתי פנים, שהיצירה האמונית לא הכירה עד כה.

40. פורסם בעילום שם: **מתנחלון**, 5, www.kipa.co.il. על הנחמה ראה גם: יועד. נוער הגנות ילדי הגירוש - עם תקווה בעיניים, **עולם קטן, שבועון לצעירים**, 41. י"ג בשבט, תשס"ו.
 וכן: א', ג', ממשבר למבשר, נכתב על קיר ההנצחה לגוש קטיף בסניף בני-עקיבא.
 שבות רחל, **עולם קטן, שבועון לצעירים**, 40, ג' בשבט תשס"ו.

כתיבת הילדים והנוער היא יצירה ישירה ומתריסה, בוטה ואמינה, והיא מקיפה את כל צורות הכתיבה שבשירה ובפרוזה. עולמה הנפשי יונק מן המכלול הערכי והאמוני, שעליו התחנך הנוער הזה.

הדימויים, השיבוצים והמוטיבים – נובעים ישירות מן העולם היהודי ומן הסביבה הישראלית, שבתוכם הם חיים.

ביבליוגרפיה

- א.ג., **ממשבר למבשר**. נכתב על קיר ההנצחה לגוש קטיף בסניף בני-עקיבא שבות רחל. אבינר, א', באהבה ובאמונה, **מכון מאיר**, 552, כ' שבט תשס"ה. אברמסון, ד', **בשבע 192**, 18.5.2006, עמ' 12.
- איתם, א', החומה הכתומה, כן היה נס, **בשבע 158**, 1.9.2005, עמ' 20. אליהו, מ', הראשלי"צ, **חיים מעל הטבע**, סיפורי חיים מגוש קטיף, עמוד 117. אלישע, א', מכתב גלוי מבני הנוער (ללא שם המחבר), באהבה ובאמונה, **מכון מאיר**, 531, כ' באלול תשס"ה, עמ' 11. אנגלמן, ל', כסופים, **פרקי התבוננות אמונית בעקבות עקירת הישובים בגוש קטיף**, ספריית בית-אל, בית-אל, תשס"ו, עמ' 112.
- בסוד שיח, קידום דיאלוג בין קבוצות קונפליקט בישראל: **דיאלוג בין שברים של חלום, סמכות ומנהגות בחברה הישראלית**, כנס גליל מערבי, 7-9 מרץ, 2006. גוטליב, ד', רגשות עקירה, **עולם קטן, שבועון לצעירים**, 53, ט"ו באייר, תשס"ו. גולדברג, צ"י, **לא תירא מהם כי ה' אלוך עמך. שירים מימי גירוש גוש קטיף**, ט"ו אלול תשס"ה, עמודים 10-11, הוצאה פרטית.
- גופר, ח', אתם מיותרים, רבותיי הרבנים, מכתב גלוי לרבני המכינות הקדם-צבאיות, **הצופה**, 24.8.2005. גלעד, ד', **אני מבית הרוס. מקור לילדים** י"ט באלול תשס"א 23.9.2005 עמ' 7. החובש מעמונה, עולם קטן, שבועון לצעירים, **היהודים מעמונה**, 43, כ"ט שבט תשס"ו. וגשל, מ', המשנה למנכ"ל משרד הרווחה, במלאת חצי שנה לפינוי, **ידיעות אחרונות**, 12.2.2006. וולף, ב', השורש המשותף של השנאה, **מקור ראשון**, 5.2.2006, עמ' 5. ויליאן, י', **ההמון היהודי כדמות על רקעי מאבקי תרבויות וזרמים ביהדות במאה הי"ט**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשמ"ד.
- ויליאן, י', נצא לקראתם בחרב נוקמת, המאבק התרבותי בסאטירות העבריות במאה הי"ט. **מעריב**, 19.7.1989. ונגרבר, א', **גלות**, 17.8.05, יום עקירת גוש קטיף.
- יהושע, א"ב, מבט של ילדים, **ידיעות אחרונות**, 27.8.2005, עמ' 12. כהן, א', **"סיפור הנפש"**, **ביבליוגרפיה הלכה למעשה**, הוצאת אח בע"מ, קריית-ביאליק, 1990, עמ' 290, 572-559. כנס **איים של חוסן משאבים**, פיתוח משאבי התמודדות מיסודו של המרכז לשעת חירום, 2006.2.8, הרצליה.
- להד, מ', **התמודדות עם מצבי לחץ חירום ואי-ודאות**, המרכז לפיתוח משאבי התמודדות בקריית שמונה, משרד החינוך והתרבות – מחוז צפון, השירות הפסיכולוגי-חינוכי, 2002. מרפאת פוסט-טראומה לילדים ולנוער – בשיתוף: שירותי בריאות כללית, מרכז שניידר לרפואת ילדים בישראל, המרכז הרב תחומי לחקר המוח ע"ש לסלי וסוזן גונדה-גולדשמיד, אוניברסיטת בר-אילן. מרק, **המדריך הרפואי השלם**, כנרת, זמורה, ביתן, דביר, ישראל 2002, עמ' 401-4021. **ונטעותים**, מרכז מורשת גוש קטיף, י' באדר תשס"ו.
- סגל, ח', העקורים כבר לא מתפללים לנס, אלא לרפואה שלמה לנפש, **מקור ראשון**, 18.8.2005. צבי, י"ג, **הפשע הזה לא יישכח לעולם**. כ"ט אלול תשס"ה, עמ' 14. קורצווייל, ב', **ספרותנו החדשה – המשך או מהפכה?** שוקן, תל-אביב וירושלים, תשל"א. רהב, מ' וי מאיר-סיון, ימים כתומים, ההתנתקות – החשבון והנפש, **ידיעות אחרונות**, תל-אביב, 2006, עמ' 127-145.

שאהר, י', רצייתי לומר תודה, **ונטעתיים**, מרכז מורשת גוש קטיף, י' באדר, תשס"ו, עמ' 5.
שבות, ר', **עולם קטן, שבועון לצעירים**, 40, ג' בשבט תשס"ו.
שטיינמן, א', **גן החסידות**, ההסתדרות הציונית העולמית, ירושלים, תש"ז, עמ' 53.
שפיגל, ט', סוס – מה הוא אומר, **מעט מן האור, שלי"ד**, י"ט שבט, תשס"ו.

Ayalon, O., Lahad, M., Cohen, A. (Eds.) (2003). **Community Stress Prevention**, Kiryat Shmona, The Community Stress Center. **Volume 5**.

www.baitle.org

www.kipa.co.il/bikorim

www.katif.net